

Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler

The Travels in Search for Knowledge in the Medieval Islamic World

Nevzat Keleş*

ÖZ

Ortaçağ İslâm dünyasında talebü'l-ilm (ilim öğrenmek veya ilim aramak) için seyahat olgusunun mimarları Hz. Peygamber'in hadislerine ulaşma arayışında olan muhaddisler olmuştur. Ancak bu gelenek, zamanla dönemin şartları ve bilginin dağılık oluşu nedeniyle hem dinî hem de akli ilimler için geçerli bir kaide haline gelmiştir. Dolayısıyla ilim meraklıları (ilim peşinde koşanlar), buldukları yerden başlamak üzere uzak diyarlara doğru bilgi taşıyıcıları (âlimlerle) görüşmek ve bilgiyi doğrudan onlardan öğrenmek gayesiyle yollara düşmek zorundaydılar. Bu aynı zamanda öğrendikleri bilgiyi aktarabilmek için onlardan bizzat icazet almak için de gerekliydi. Bunun için de ailelerini, dostlarını, vatanlarını terk etmeyi, yorgunluğa, açlığa, susuzluğa, türlü tehlikelere maruz kalmayı, hatta mallarını ve servetlerini feda etmeyi göze almaktaydılar. Bu çalışmamızın gayesi de Ortaçağ İslâm dünyasına has bir gelenek olan ilmî seyahatleri, seyahatin gerekliliği, seyahate teşvik, seyahatin zorlukları, seyahatin yaşı, bilgi toplama aracı olarak seyahatler ve bilginin dolaşımına vesile olarak seyahatler başlıkları altında ele alıp değerlendirmektir.

Anahtar sözcükler: Seyahat, İlim, Âlim, Talebe, İlmî Seyahatler

ABSTRACT

In the medieval Islamic world, the leading actors of the phenomenon of traveling in search for knowledge, were muhaddiths (traditionists) who sought to reach the hadiths of the Prophet. However, this tradition became a valid basis for both religious and rational sciences due to the conditions of the period and the scattered knowledge. Therefore, science enthusiasts (seekers) of knowledge had to go to distant lands in order to meet with information carriers (scholars) to learn information directly from them. It was also necessary to obtain a license from them in order to pass on the knowledge they had learned. For this, they were willing to leave their families, friends, their homeland, to be exposed to fatigue, hunger, thirst, various dangers, and even to sacrifice their property and wealth. This article will focus on the travels in search for knowledge, which is a tradition peculiar to the Medieval Islamic World, in the context of necessity of travel, promoting travel, difficulties of travel, age of travel, travels as a means of collecting information and travels as a means of circulating information.

Keywords: Travel, Knowledge, Scholar, Student, Travel for Knowledge

*Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bingöl, Türkiye

ORCID: N.K. 0000-0002-2748-9972

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Nevzat Keleş,
Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Bingöl, Türkiye
E-posta/E-mail: keles8023@gmail.com

Başvuru/Submitted: 29.01.2020

Kabul/Accepted: 05.11.2020

Atıf/Citation:

Keleş, Nevzat. "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 73 (2021): 1-23.
<https://doi.org/10.26650/iutd.681831>

Extended Abstract

This article will focus on the travels in search for knowledge, which is a tradition peculiar to the Medieval Islamic World in the context of the necessity of travel, promoting travel, difficulties of travel, age of travel, travel as a means of collecting information and travel as a means of circulating information. The Holy Prophet says in one hadith that “scholars are heirs of the prophets”. İmam al-Haramayn al-Djuwaynî also states in his poem that it is only possible to obtain knowledge by fulfilling six basic conditions and one of them is *abroad* (gurbet). In this context, it is seen that in the Medieval Islamic world, the tradition of traveling in search for knowledge is closely related to the attitude of Islam to the way of reaching knowledge and the viewpoints of Islamic scholars was formed within this framework.

In the Islamic world, the principle of travels in search for knowledge was initiated mainly by hadith collectors. For them, the terms *talab al-hadith* (search for hadith) or *talab al-ilm* (search for knowledge) were used to describe travels for the purpose of obtaining information about the hadith and to learn other sciences; these are described as *al-rihla fi talab al-hadith* or *al-rihla fi taleb al-ilm*. This travel phenomenon is mainly a result of the effort and sensitivity in the verification and compilation of the hadiths that were not written after the death of the Holy Prophet. Accordingly, by way of example, the muhaddith Djabir b. Abdallah travelled on a journey of one month to Damascus in order to listen to a single hadith from Abdallah b. Anas. People who wanted to earn good deeds by studying the hadith of the Holy Prophet, regardless of the distances and hardship of the long journeys, have undertaken long journeys. There are countless scholars in Islamic history and *tabakat* books who used the expression “gathered hadith” or “traveled to various places in order to learn the science of hadith” to describe themselves. This tradition became a valid basis for both religious and rational sciences because of the conditions of the period and the scattered knowledge. Therefore, science enthusiasts (seekers) of knowledge had to go to the distant lands in order to meet with the information carriers (scholars) to learn directly from them. Accordingly, Ibn Khaldun points out the necessity of traveling to learn knowledge by saying that “traveling to learn information and meeting with masters is useful and perfect in learning information from them directly”. However, during these travels, science enthusiasts could be exposed to many financial and moral difficulties. From their biographies, we learn that they left their homelands in order to gain knowledge (science), despite being separated from their families and friends; they endured fatigue, hunger, thirst, endangered their lives and goods or lost their health and spent all their time traveling around the countries. One example is Abu Muhammad Abdurrahman b. Yusuf b. Said b. Harras al-Marvazî who states that he was forced to drink his urine because he was very thirsty while travelling for science. Similarly, Abu Nasr Muhammad b. Ahmed al-Marvazî also endured the danger of drowning in the sea on a journey and survived by clinging to a piece of wood. However, the Islamic scholars and

students of the period, above all, considered travel to be a test of their lives and the problems they suffered as tools that brought them to the level of scholarship.

On the other hand, the construction of educational institutions and sheltered places by the statesmen, providing the needs of the scholars and the seekers of knowledge, granting them and offering them security, somewhat compensated for the difficulties of travel. It also had a mission to increasing, encouraging and perpetuating scientific (scholarly) activities. For example, Nizam al-Mulk provided many endowments and rewards to scholars, zahids and sufis, and built madrasahs, masjids and ribats in many cities within the Seljuk domains. For this reason, Sıbt Ibn al-Jawzī notes that he revived not only science (scholarship) but also revived the science (scholarship) market. This had an important role in the development and continuity of sciences and intellectual life in the Islamic world.

In the medieval Islamic world, children were encouraged to start education when they reached a suitable age. In this respect, travel, which was accepted as an indispensable activity in education, represented a stage after primary education. Although it is difficult to specify a certain age for travel, it can be seen that it usually started from the age of 10 and was carried out intensively during adolescence and adulthood. The famous historian Muhammed b. Djarir at-Taberî made his first expedition to Rey at the age of 12. Abu Sad Ahmed b. Muhammad b. Ahmed al-İsfahani started traveling at the age of 16. The main purpose of knowledge enthusiasts, who were put into this difficult and adventurous life even before reaching the age of puberty was to collect and possess information (knowledge) that was scattered and distant from them, or to be part of it. Realization of this aim enabled many thinkers to grow in different branches of science such as Bukhari, Abu Hanifa ed-Dinavarî, Mes'udî, Yakut al-Hamevî, al-Birunî, Gazzalî, es-Sem'anî, İbn al-Athir, Mevlana. It has also enabled the emergence of a rich literature in the Islamic world in almost every field of science. In addition, scientific travels, by spreading the knowledge accumulated in certain centers to the whole of the Islamic geography, proved instrumental in the wide development throughout the Islamic world of cultural and scientific terms. Because information (knowledge) enthusiasts returned to their hometowns and began treatment in these places after visiting the major civil centers of the period due to educational institutions and learning conditions, served the dissemination of knowledge or education and the creation of a scientific-cultural revival from the center to the periphery. In addition, these travels brought to life by scholars, students, and sheikhs served to transfer all kinds of elements, as well as knowledge, and enabled the formation of a common and shared system of thought and culture in the medieval Islamic world.

Giriş

Ortaçağ İslâm dünyasında, *ilim tahsil etmek için seyahat etme* geleneği, İslâm'ın ilme ve ona ulaşma yoluna dair tutumu ve bu çerçevede oluşan İslâm âlimlerinin ilme bakış açılarıyla yakından alakalı bir mevzudur. Zira Hz. Peygamber, hadislerinde “*âlimler peygamberlerin varisleridirler*”¹, “*kim ilim öğrenmek için yola çıkarsa, Allah Teâlâ ona cennet yolunu kolaylaştırır. Melekler, ilim öğrenenlerden hoşlandıkları için onlara kanat gererler*”², “*ilim talebi için yola çıkan kimse dönünceye kadar Allah yolundadır,*”³ yine “*ilim öğrenmek bütün Müslümanlara farzdır*”⁴ diyerek ilmi, ilim öğrenmeyi ve ilim öğrenmek için yolculuk yapmayı yüceltip teşvik etmiştir. Böyle bir mertebeye varis olma şerefi, Ortaçağ İslâm dünyasında ilim meraklılarının, bilgi edinmek ve bu uğurda her türlü zorluğa göğüs gererek seyahatler yapmalarında önemli bir dinamizm olmuştur. Öte yandan Buharî'nin⁵ (ö. 256/870) “*ilim de hilm de bulunduğu yerde kalır, taliplisi oraya gelir*” mealindeki ifadesi Ortaçağ İslâm ulemâsının bu konudaki fikrini vermesi açısından somut bir örnek olarak kabul edilebilir. Ayrıca İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) Ebü'l-Hasan el-Abderî'ye (ö. 493/1099) okuduğu bir şiirinde ilim elde edebilmenin ancak altı temel şartı yerine getirmekle mümkün olduğunu ve bunlardan birinin de *gurbet* olduğunu beyan etmesi⁶ bu kanıyı desteklemektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in hadislerinde vurgulanan fazilete erişme ve ilme sahip olma noktasında seyahatin gerekliliği yaklaşımı Ortaçağ İslâm dünyasını, Houari Touati'nin⁷ ifadesiyle âlimlerin *bineklerinin nal sesleriyle yankılanan* bir çağ yapmıştır.

İslâm dünyasında ilim tahsil etmek amacıyla seyahat etme kaidesi esas itibariyle hadis toplayıcıları tarafından başlatılmıştır. Onların bu eylemi için *talebü'l-hadis* (hadis öğrenmek) veya hem hadisçileri hem de diğer ilim taliplilerini ifade etmek için *talebü'l-ilm* (ilim öğrenmek veya ilim aramak) terimleri kullanılmıştır. Gerek muhaddislerin hadis ve ravisi hakkında bilgi almak gerekse de öteki ilimleri öğrenmek için yapılan seyahatler *er-rihle fi talebi'l-hadis* veya *er-rihle fi talebi'l-ilm* şeklinde nitelendirilmiştir. Bu uğurda yolculuk yapan kimseler ise *râhil* veya *rehhâl*, *câil* veya *cevvâl*, *tevvâfî'l-ekâlim*, *sâih* veya *seyyâh*

1 Buharî, “İlim”, 10; Hatib el-Bağdadî, *Er-Rihle fi talebi'l-hadis*, thk. Nureddin İtr, Beyrut 1975, s. 75, 82; İmam Gazali, *İlim Kitabı*, çev. Harun Ünal, İstanbul 2015, s. 18.

2 Buharî, “İlim”, 10; Tirmizî, “İlim”, 19; Hatib el-Bağdadî, *Er-Rihle*, s. 78, 81, 83.

3 Tirmizî, “İlim”, 2.

4 Hatib el-Bağdadî, *Er-Rihle*, s. 75.

5 İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1995, XI, 65.

6 “*Dinle, ilim ancak altı şeyle elde edilir, onları sana açıklayacağım; Keskin bir zekâ, şevk, ihtiyaç ve gurbet; bir hocanın telkinleri ve uzun bir zaman*” bkz. İbn Neccâr, *Zeylu Târîhi Bağdad*, thk. Muhammed Mevlüd Halef, Beyrut 1986, s. 313. Buna dair ayrıca bkz. George Makdisi, Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, çev. Ali H. Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2004, s. 9. İmam Şafî'nin de bunun ile hemen hemen aynı bir şiiri bulunmaktadır, bkz. Orhan Oğuz-S. Mustafa Dadbagh, “İmam Şafî Divanında İlim”, *Rümelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, (2019), s. 220.

7 *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2004, s. 23.

vb. kavramlarla anılmışlardır⁸. Dönemin kaynakları onların yolculuklarını *rahele ila.., sâfere fî talebi'l-ilm ve'l-edeb, kânet lehu rihle ila.., lehu rihle fî'l-ilm ve't-taleb, tâfe'd-dünya ... fî talebi'l-ilm, kane mine'r-rehâlin, sâhe fî bilâd, hadese fî'l-ğurbe, kadime Bağdad, harece fî talebi'l-ilm* vb. ibarelerle anlatmaktadırlar⁹. Söz gelimi Hatib el-Bağdadî¹⁰ Ebû Ömer Aff b. Sâlim'i (ö. 183/800) *rehhâlen fî talebi'l-ilm (ilim öğrenmek için seyahat eden biri)* diye tanıtmaktadır. Yine es-Sem'anî¹¹, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) hayat hikayesini verirken *rahele ila..* (...e seyahat etti) deyip onun yaptığı yolculuklardan bahseder. İbn Neccâr¹² da, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Bencedîni'nin (ö. 584/1188) biyografisini anlatırken *rahele fî talebi'l-hadis (hadis öğrenmek için seyahat etti)* diyerek onun hadis toplamak için seyahatler yaptığını belirtir. Aynı zamanda *tâfe'l-aktâr (bölgeler gezdi)* ibaresiyle de onun nereleri dolaştığını anlatır.

Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere ilmî seyahatlerin mimarları ve baş aktörleri muhaddislerdir. *Er-Rihle fî talebi'l-hadis* yani Hz. Peygamber'in hadislerine ulaşma arzusu, yüzyıllar boyunca devam edecek olan bu yaygın, etkili ve bir o kadar da zorlu öğrenim ve öğretim faaliyetinin başlamasına vesile olmuştur. Bu açıdan İslâm dünyasında ilmî seyahat kültürünün oluşmasında iki önemli faktör söz konusu edilebilir. Bunlardan birincisi, ilk zamanlarda, Müslümanlar arasında henüz tam anlamıyla yazılı bir geleneğin yerleşmemiş, şifahî kültürün yaygın ve geçerli olmuş olmasıdır. Bir diğeri ise Hz. Peygamber'in ölümünden sonra İslâm'ın ikinci temel kaynağı olan sünnet konusunda bilgi bankası veya taşıyıcısı olan sahabe'nin İslâm coğrafyasının farklı yerlerine dağılmasıdır. Dolayısıyla bahis konusu ettiğimiz seyahat olgusu, yazıya geçirilmemiş olan hadislerin kaybolmadan doğrulanması ve derlenmesi mevzuunda gösterilen çaba ve hassasiyetin bir neticesidir. Bu bağlamda Ebû Eyyüb el-Ensari'nin (ö.49/669) bildiği bir hadisin doğruluğunu teyit etmek

8 Bkz. Ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şueyb el-Arnaut-Muhammed Naim el-Araksûsî, Beyrut 1996, XX, 485; İgnaz Goldzier, *İslam Kültürü Araştırmaları*, II, çev. M. Said Hatipoğlu, Ankara 2019, s. 246; Sam I. Gellens, "The Search for Knowledge in Medieval Muslim Societies: A Comparative Approach", *Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*, ed. Dale F. Eickelman-James Psicatori, London 1995, s. 50-54; İbrahim Hatipoğlu, "Rihle", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 106; Mustafa Çağrı, "Seyahat", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 7.

9 Öte yandan *lehu rihle fî talebi'l-ilm, lehu rihle ila.., sâfere ila.., min ashâbi'l-hâdisi'r-râhîlin, min talibi'l-hadis ellezine saferu, rahele fî talebi'l-hadis, sâfere bilâd, rahele ila bilâd, ahedü'r-rahhâlin fî talebi'l-ilm, verede Bağdad, nezele Dimaşk* gibi ibareler de bu cümleden olup kaynakların âlimlerin ve talebelerin seyahatleri anlatırken kullandıkları kalıplardandır. Bkz. Ebû'l-Hasan, Ali ed-Dârekutnî, *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*, thk. Muvafık b. Abdullah b. Abdülkadir, Beyrut 1986, I, 272; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelîs*, thk. Beşşar Avvad Me'ruf, Tunus 2008, I, 38, 40, 42, 127; Hatib el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 2004, III, 78; Es-Sem'anî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemanî, Haydarabad 1977, I, 225; III, 158; X, 413; es-Silefî, *Mu'cemü's-sefer*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1993, s. 440; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu Erbil*, thk. Sâmî es-Sakkâr, Bağdad 1980, s. 253, 261, 274, 276, 281, 292; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, thk. Ammar Reyhavî, Dimaşk 2013, XVI, 418; XVII, 104, 120; XVIII, 403; XIX, 290; XXI, 147, XXII, 193.

10 *Târîhu Bağdad*, XII, 312.

11 Es-Sem'anî, II, 277.

12 *Zeylu Târîhi Bağdad*, s. 104.

için Medine'den Mısır'a gitmesi ve benzer şekilde hadis râvisi sahabilerden olan Câbir b. Abdullah'ın (ö. 78/697), Abdullah b. Üneys'ten (ö. 54/674) tek bir hadis dinlemek için Şam'a bir aylık yolculuk yapması¹³ bu geleneğin ortaya çıkmasına dair ilk çarpıcı örneklerden kabul edilmektedirler. Hadis veya ilim talebi uğruna yolculuk yapma âdeti, zamanla İslâmî ilimlerin çeşitlenmesine bağlı olarak onlar için de geçerli bir kaide haline geldi. Biz de bu çalışmamızda Ortaçağ İslâm dünyasında bütün ilimlere teşmil olunan ilmî seyahatleri, seyahatin gerekliliği, seyahate teşvik, seyahatin zorlukları, seyahatin yaşı, bilgi toplama aracı olarak seyahatler ve bilginin dolaşımına vesile olarak seyahatler başlıkları altında ele alıp değerlendirmeye gayret edeceğiz.

Seyahatin Gerekliliği

Hatib el-Bağdadî'nin¹⁴ hadis yolculuklarını konu alan *Er-Rihle fî talebi'l-hadis* isimli eserine “*ilim Çin'de de olsa onu talep ediniz*” hadisi ve devamında bizim de çalışmamızın başında zikrettiğimiz hadislerle kitabına giriş yapması hadis ilmi ve hadisçiler için seyahatin gerekliliği ve önemi açısından çok şey ifade etmektedir. Bunu aynı zamanda dönemin şartları ve hadis ilminin usul ve esaslarının getirdiği bir zorunlu hal olarak kabul etmek gerekmektedir. İstismara açık oluşu nedeniyle hadisin tespit ve kullanımında sağlamlılık hassasiyeti hadis taliplilerinin kendilerine has bir ilmî usul ve gelenek oluşturmalarına yol açmıştır. Buna göre sahih kabul gören hadislerle sahip olabilmek, onları hâmillerin yani taşıyıcısı olan kimselerin dudaklarından derlemek gerekmekteydi¹⁵. Bu durum, hadisin geçerliliğinde aranan ve kabul gören temel ilkeydi. Bu şekilde usulüne uygun öğrenilen bir hadisin hem rivayet hakkı veya icazeti alınmış oluyor hem de ravi zincirinin son halkasına kişinin kendi ismini eklemesine imkân veriyordu¹⁶. Dolayısıyla bu imtiyaza sahip olmak ve Hz. Peygamberin hadislerini öğrenip araştırarak sevap kazanmak isteyen kimseler, mesafelerin uzaklığına ve zorluklarına aldırmaz emeksizin bu uğurda uzun seyahatlere girişmişlerdir. Nitekim İslâm tarih ve tabakat kitaplarında haklarında “*hadis toplamak*” veya “*hadis ilmini öğrenmek için çeşitli yerlere seyahatlerde bulundu*” ifadeleri kullanılan sayısız âlim bulunmaktadır¹⁷.

Hadis ilmindeki semâ ve kıraat usulünün İslâmî ilimlerin tamamı için geçerli bir öğrenme tekniği olarak benimsenmesi doğal olarak seyahati onlar için de aynı derecede önemli kılmıştır. Nitekim İbn Haldun¹⁸, ilimleri tasnif ederken “*ilimler ikiye ayrılır. Biri, tabii ilimler olup, kişiler bu ilimleri fikir ve akıllarıyla kendiliklerinden öğrenebilirler. Diğeri, nakli ilimler*

13 Hatib el-Bağdadî, *Er-Rihle*, s. 112-113;

14 *Er-Rihle*, s. 172 ve devamı.

15 Goldzier, s. 250; Hâbil Nazlıgöl, “Sebeup ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları (er-Rihle fî Talebil'l-Hadis)”, *Hikmet Yurdu*, VI/11, (2013), s. 17.

16 Goldzier, s. 244.

17 Bunun örneklerine dair bkz. Hatib el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, XIII, 12; İbn Kesîr, XIII, 211; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XV, 374; XVIII, s. 14; İbnü'l-Müstevfî, s. 253, 274, 674

18 İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1996, II, 455-456.

olup, kişiler bu ilimleri ancak onları vaz' edenden nakil ve rivayet etmek suretiyle öğrenirler," ifadelerini kullanmaktadır. Bununla da naklî ilimler olarak ifade ettiği dinî ilimlerin her birinin "şeriatı vaz' edenden nakil ve rivayet edilen haberlere dayandığını" belirterek ilme (bilgiye) sahip olan kimselerin ayağına gitmenin zorunlu olduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf gibi dinî ilimleri öğrenmek isteyen ilim meraklıları önce kendi muhitlerindeki (çevrelerindeki) hocalardan veya şeyhlerden tahsil görür, ardından da ilmini artırmak ve farklı ilim dallarında ihtisaslaşmak gayesiyle başka hocaların-şeyhlerin rahle-i tedrisinden geçmek için gurbete çıkarlardı. Tatmin oluncaya kadar da şehir şehir gezerlerdi. Söz gelimi Hemedanlı Utbe b. Abdullah (ö. 350/962) ilk eğitimini Hemedan'da tasavvuf üzerine aldıktan sonra vatanından ayrıılıp ilim için yolculuğa çıkmış ve bu süre boyunca gittiği yerlerde âlimlerle görüşmüş, hadis, fıkıh ve çeşitli Kur'an ilimleri tahsil etmişti¹⁹. Benzer şekilde es-Sem'anî'nin "*Horasan âlimlerinin yüzü*" dediği, Abdurrahman b. Muhammed b. Muzaffer el-Buşencî (ö. 467/1075) de Buşenc'de Ebû Muhammed b. Hamaveyh es-Serahsî'den hadis ve tefsir üzerine ders aldıktan sonra tahsilini ilerletmek için seyahate çıkmıştır. Bu rihlesinde (yolculuğunda) Herat'ta Abdurrahman b. Ebû Şureyc'ten; Nişabur'da Ebû Abdullah el-Hâkim, İbn Yunus ve İbn Mahmiş'ten; Bağdad'da İbn Salt el-Mucbir, Ali b. Mehdi el-Farsî ve Ali b. Ömer et-Tammar'dan hadis dinlemiştir. Ayrıca Bağdad'da Ebû Hamid el-İsferayinî (ö. 406/1099), Ebû Bekr el-Kaffâl (ö. 416/1026) ve İbn Mahmiş'ten de fıkıh okumuştur²⁰. Ebû Muhammed b. Abdussamed el-Buharî (ö. 359/970) de kendi ülkesinde (Buhara'da) ilk tahsilini gördükten sonra önce Merv'e oradan da Nişabur'a gitmişti. Müteakiben Irak, Şam ve Mısır'ı dolaşmıştı. Böylece çokça hadis toplayıp iyi bir ilmi birikime kavuştuktan sonra Buhara'ya dönmüştü²¹.

İlmin mütehasıslarıyla (uzmanlarıyla) görüşmek, onlardan icazet almak ve bu vesileyle daha iyi bir eğitim görüp ilmin belirli alanlarında kemâle ermek için seyahat etmek yalnızca dinî veya naklî ilimler için değil aynı zamanda ilmin bütün dalları (tabiî veya aklî ilimler) için gerekli bir kaide idi. Ortaçağ İslâm dünyasında ilmî anlamda kayda değer bilimsel birikime sahip pek çok merkez bulunmasına rağmen, hemen her şehir ve belde ilmî canlılık ve etkinlikler (ilmî mekânlar, âlimlerin seviyesi ve sayısı, kitap ve kütüphaneler) cihetinden birbirlerinden farklılıklar arz etmekteydi. Bu nedenle naklî ve aklî ilimlerde uzmanlaşmak, bilimsel etkinlik ve entelektüel faaliyetlerle ön plana çıkan bölgeleri ziyaret etmek ve birbirlerinden farklı yerlerde bulunan tanınmış hocalardan istifade etmek isteyen her yaş ve gruptan talipliler yani talebeler, uzun, dolambaçlı, maceralı ve zahmetli yollara revan (koyulmak) olmak durumundaydılar²². Nitekim Ortaçağ İslâm medeniyetinin oluşması ve bu

19 Sibt İbnü'l-Cevzî, XVII, 334.

20 Ez-Zehebî, XVIII, 224-225.

21 Es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'at fi tabakati'l-luğaviyyin ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Seyda y.y., I, 210.

22 Resul Ay, "Ortaçağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati: Talebeler, Âlimler ve Dervişler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, III, (2006), s. 17.

dönemin Müslümanlar için bir aydınlanma çağı olması bunu yapmaya gönüllü sayısız ilim taliplisinin olmasıyla yakından alakalıydı. Bu bağlamda *ilim peşinde yollara koyulanlardan* biri Ebü'z-Zur'a er-Razî (ö. 264/878) idi. Sıbt İbnü'l-Cevzî²³ onunla ilgili olarak “*ilim öğrenmek için seyahat edenlerin meşhurlarındandı,*” ifadelerini kullanmaktadır. Benzer şekilde Mekhûl b. Ebî Müslim eş-Şamî'nin (ö. 112/730) de “*ilim talep etmek için bütün yeryüzünü dolaştım,*” dediği rivayet edilmektedir²⁴. Yine Hatib el-Bağdadî'nin “*güvenilir seyyahlardandı*” dediği Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed en-Nişaburî (ö. 324/936) de ilim öğrenmek uğruna Horasan, Irak, Cezîre, Şam, Mısır ve Hicaz'a yaptığı seyahatleri ve gösterdiği çabayı “*ben kimin 40 yıl boyunca ayakta kalıp geceleri uyumadığımı, her gece beş (üzüm, buğday vb.) tanesiyle beslendiğini ve yatsı namazı abdestiyle sabah namazını kaldığını biliyorum. O benim,*” sözleriyle ifade etmektedir²⁵. Çok seyahat ettiği için *Er-Rehâl* lakabıyla anılan Ebü'l-Fahir Ebû Ahmed Ma'mer b. Abdulvahid el-Kureşî'nin (ö. 564/1168-1169) de yalnızca Bağdad'a yedi defa seyahat ettiği kaydedilmektedir²⁶.

Nitekim ilim tahsili için sefer yapmanın ve üstatlarla görüşmenin faydalarına dair *Mukaddime*'sinde bir bölüm ayıran İbn Haldun²⁷, insanların sahip oldukları marifeti, ahlakî keyfiyetleri ve faziletleri bazen talim ve takrir ile bazen de bir muallime tabi olup ondan telkinle elde ettiklerini, bu şekilde bizzat temas kurarak ve yüz yüze gelip telkin alarak elde edilen melekelerin (becerilerin) ise daha sağlam olduklarını özellikle vurgulamaktadır. Ardından da “*bilgi öğrenmek üzere gezip üstatlarla görüşmenin, bilgiyi doğrudan doğruya onlardan öğrenmenin faydalı ve bilgiyi mükemmelleştirmesi bakımından da önemli olduğu bir gerçektir,*” demektedir. Bu bakımdan Ebû Bekr er-Râzî'nin (ö. 313/925) “*okumadığım bir kitap, görüşmediğim bir ilim adamı bulursa büyük bir zarara uğramam söz konusu olsa bile her şeyi bir kenara bırakıp mutlaka o kitabı okurum ve o âlimi tanırım,*”²⁸ şeklindeki sözlerinden hareketle Ortaçağ İslâm dünyasında âlimlerin ve ilim taliplilerin, İbn Haldun'un da altını çizdiği ilmî seyahat ve âlimlerle yüz yüze görüşmenin lüzumu ve önemini farkında olduklarını söylemek yanlış olmasa gerektir.

Seyahate Teşvik

Yukarıda da bahis konusu ettiğimiz Hz. Peygamber'in hadisleri ve seyahatin gerekliliği meselesi olumlu veya zorlayıcı bir etkiyle zaten seyahate teşvik edici bir niteliğe sahiptir. Bunun yanı sıra seyahatlerin zorluklarına rağmen talebelere ve ilim ehlini seyahate istekli kılan ve onları cesaretlendiren siyasî, sosyal, iktisadî ve ilmî bir takım faktörler de bahis mevzuudur.

23 *Mir'atü'z-Zamân*, XVI, 22.

24 İbn Kesîr, IX, 499.

25 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVII, 120.

26 *Ez-Zehebî*, XXI, 486.

27 *Mukaddime*, III, Z. K. Ugan çev, s. 163-164.

28 Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, *Resâilü Felsefiyye*, Beyrut 1982, s. 110; Mahmut Kaya, “Râzî, Ebû Bekir”, *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 479.

Müslümanlar açısından İslâm dünyasının birliği veya siyasî bölünmüşlüğü, Endülüs'ten Hind sınırlarına kadar gezmek isteyen herhangi bir kimseye engel çıkarmamaktadır. Bu açıdan İslâm dünyasında, seyahati veya dolaşımı engelleyici bir siyasî (politik) sınır yoktu. Ancak siyasî istikrar ve siyasetçilerin âlimlere hoşgörülü muameleleri, ilmî ve ilim adamlarını engelleyici veya teşvik edici bir özellik taşımaktadır. Söz gelimi, el-Me'mun (813-833) ve bazı Abbâsî halifelerinin kimi âlimlere baskı ve şiddet uygulamalarından kaynaklanan *mihne* süreci²⁹ ile Selçuklu Veziri Amîdülmülk el-Kündürî'nin (ö. 456/1064) ülemânın bir grubuna karşı tahammülsüzlüğü ilmî faaliyetler ve seyahatler açısından olumsuz birer örnek niteliğindedir. Buna karşın Büveyhî Emîri İzzüddevlî Bahtiyar (967-978) dönemindeki istikrarsızlığa son vererek Bağdad'da asayîşi temin edip kapsamlı bir imar faaliyeti başlatan Adudüddevlî (978-983) ise olumlu bir misaldir. Zira onun devrinde ihmal edilip cansız hale gelen ilimlerin tekrar dirildikleri ve dört bir yana dağılmış olan ilim erbabının tekrar bir araya geldiği kaydedilmektedir³⁰. Bu bağlamda elverişli bir siyasî ortam, ilmî aktiviteleri canlandırıcı ve artırıcı unsurların başında gelir. Buna ilaveten devlet adamlarının bilime ve âlimlere karşı hoşgörülü davranmaları, kütüphane, han, hangâh, medrese vb. eğitim kurumlarını inşa ederek elverişli bir ilmî ortam oluşturmaları ve eğitim gönüllüleri ve âlimleri finansal olarak desteklemeleri oldukça önemlidir. Bu anlamda Ortaçağ İslâm dünyası, ilimle uğraşanlara destek olan sayısız hayırsever ev sahipliği yapmıştır. Nitekim George Makdisî'nin³¹ bu vasıflarıyla özellikle övdüğü Büveyhî Veziri es-Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995), Hasanveyh Emîri Bedr b. Hasanveyh (979-1015) ve ünlü Selçuklu Veziri Nizamülmülk (ö. 485/1092) eğitim hâmilerinin (destekçilerinin) önemli üyelerindendirler. İlim adamlarıyla sürekli bir araya gelen ve onları evine veya saraya davet ederek münazaralar yaptıran es-Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995), ülemâyâ hitaben “*biz geceleri kardeşiz, ben gündüzleri sultanım*” diyerek onlara olan saygı ve ihtiramını dile getirmektedir. Cömertliği ve yaptığı ihsanlarla da şöhret bulan es-Sâhib b. Abbâd, fakihlere ve üdebaya (ediplere) dağıtılmak üzere her yıl Bağdad'a beş bin dinar gönderirdi³². Ebû Necm Bedr b. Hasanveyh ise kaynakların ifade ettiğine göre iktidarı süresince her biri aynı zamanda birer eğitim kurumu olarak da faaliyet yürüten yaklaşık 3000 mescit ve han inşa etmişti. Bunun yanı sıra Bağdad'daki âlimlere ve eşrafa yıllık 100 bin dinar gönderirken, kendi idaresindeki Dinever, Berûcird, Nihâvend, Esedâbâd, Sâbûrhast vb. vilayetlerdeki ülemâyâ da düzenli tahsisatlar bağlamıştı³³. Nizamülmülk'e gelince o da ilim erbabına, zahidlere ve sufîlere ihsan ve ikramlarda bulunmakla beraber, aynı zamanda Selçuklu ülkesinin pek çok şehrinde medreseler, mescitler ve ribatlar inşa

29 Bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Mihne Süreci ve İslamî İlimlere Etkisi*, Ankara 2012; Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *DİA*, XXX, İstanbul 2005, s. 26-28.

30 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 2016, s. 778.

31 George Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali H. Çavuşoğlu-Hasan T. Başoğlu, İstanbul 2014, s. 73-77.

32 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1992, XIV, 376; Sibt İbnü'l-Cevzî, XVIII, 81-82.

33 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 104-105; Sibt İbnü'l-Cevzî, XVIII, 231.

ederek onlara zengin vakıflar bağlamıştı³⁴. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin³⁵ ifadesiyle “*bu sayede ilmî diriltti ve onun zamanında ilim pazarı canlanıp hareketlendi*”. Devlet adamlarının bu şekilde eğitim kurumları ve barınma mekânları inşa edip ilim erbabının ve taliplerinin ihtiyaçlarını karşılayan ihsan ve ikramlarda bulunmaları, seyahati özendirici ve teşvik edici özelliğinin yanı sıra ilmî aktiviteleri artırıcı ve sürekli kılan bir misyona da sahipti. Bunlara Şeyh Sâlih Ebü'l-Bekâ' (ö. 609/1212) gibi daha mahdut imkânlarla sahip zengin hayırseverlerin katkılarını da ilave etmek gerekir. Zira zahid ve abid bir kimse olan Şeyh Sâlih, kendi olanakları ölçüsünde ilim adamlarına ve ilim için yollara düşen kimselere yardım etmeye çalışmıştır. Şahsen seyahatlerde bulunduğu için bunun zorluklarını bilen Şeyh Salih, Bağdad'da Bâbü'l-Ezc'de Küdüs'ten gelen ilim ehlinin barınması için bir hangâh yaptırmış, onlara iyilik ve ihsanlarda bulunmuştu³⁶.

Öte yandan eğitim kurumlarının ve talebenin ihtiyaç ve geçiminin temin edilmesi noktasında vakfın yaygınlaştırılması, İslâm dünyasında ilimlerin ve entelektüel hayatın gelişmesi ve sürekliliği açısından mühim bir role sahiptir³⁷. Nitekim İbn Haldun'un³⁸ Eyyubîler ve Memlükler döneminde Mısır'da inşa edilen medreseler, ribâtlar, zaviyeler ve onlara bağlanan düzenli vakıfların buradaki ilmî faaliyetleri çoğaltması ve farklı ülkelerden eğitim gönüllülerinin buraya gelişine dair şu cümleleri bu konudaki meramı ifade etmesi açısından kâfidir: “*İşte bunun için vakıf çoğaldı. Bunlardan hâsıl olan gelirler ve sağlanan faydalar yüksek meblağlara ulaştı. Vakıf gelirlerinden, kendilerine ayrılan hissenin çok olması sebebiyle ilme rağbet edenler ve muallimler de çoğaldı. İlim tahsil etmek maksadıyla Irak'tan ve Mağrib'den halk buraya akın etti. Buradaki ilim pazarı canlılık kazandı ve ilim ummanı coştı.*” Dolayısıyla devlet adamları ve zengin hayırseverlerin sağladıkları imkânlar vesilesiyle bilim çoğalıp bilimsel gelişmeler artarken insanlar da ilim tahsil etmek ve öğretmek maksadıyla İslâm dünyasını bir uçtan bir uca daha rahat bir şekilde dolaşabiliyordu. Bu maddî olanakların yanı sıra âlimler de kendi çocuklarını ve talebelerini başka memleketlere gitmeye, oralarda farklı hocalardan ders almaya yönlendiriyorlardı. Abdulğani el-Cemmâîlî (ö. 600/1203) bunlardan biriydi. O, Dimaşk, İskenderiye, Kudüs, Mısır, Bağdad, Harran, Musul, İsfahan ve Hemedan gibi şehirleri dolaşmış ve vefatına kadar da ilim öğrenmeye, öğretmeye ve yazmaya devam etmişti. Abdulğani, iki oğlunu, yeğeni Muhammed b. Ömer'i, amcasının oğlu Ali b. Ebû Bekir'i, öğrencilerinden İbn Halil, Ziyâeddin ve İbn Zâfer'i tahsil görmeleri için Mısır'a ve İsfahan'a yollamıştı. Ayrıca, ilim için sefere yolladığı öğrencilerine maddî destek sağladığı gibi okumaları için onlara kitaplar vermeyi de ihmal etmiyordu³⁹.

34 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 304; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özyayın, İstanbul 1989, X, 180; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 441.

35 *Mir'atü'z-Zamân*, XIX, 441.

36 İbn Kesîr, XIII, 162.

37 İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 2009, II, 783.

38 *Mukaddime*, II, Süleyman Uludağ çev., s. 783.

39 *Ez-Zehebî*, XXI, 545-551.

İlmin belirli dallarında temayüz etmiş meşhur hocalardan ders alma veya okuma arzusu da öğrencilerin seyahate çıkmalarında belirleyici âmillerdendi. Örneğin Hatîb et-Tebrizî (ö. 502/1109), sırf Ebû Mansûr Muhammed el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-luğa* isimli kitabını kendisine okuması ve müşküllerini açıklaması için Tebriz'den Maarretünnu'man'a Ebû'l-Alâ el-Marrî'nin (ö. 449/1057) yanına gitmişti⁴⁰. Yine Ebû İshak el-İsferâyînî (ö. 418/1027) de ilim tahsili için çıktığı seferden sonra Nişabur'a dönünce her taraftan hafız, şeyh ve ilim ehli kimseler ondan istifade etmek için buraya gelmeye başlamışlardı⁴¹. Benzer şekilde hadis hafızı Hasan b. Süfyan'ın (ö.303/916) ve Ebû'l-Berekat Abdurrahman el-Enbarî'nin (ö. 577/1181) de uzak diyarlardan bilgi ve hadis toplayıcıları tarafından sıklıkla ziyaret edilen kimselerden oldukları yazılmaktadır⁴².

Seyahatin Zorlukları

İbnü'l-Cevzî, Ahmed b. Muhammed'e (ö. 532/1138) hitaben söylemiş olduğu “*yorulmaksızın mal kazanmak mümkün olmadığına göre; çaba harcamaksızın nasıl ilim elde edilebilir,*”⁴³ mealindeki şiiriyle bilgiye sahip olmanın bir fedakârlık gerektirdiğini vurgulamaktadır. Buna ilaveten İmam Şafî'nin “*ilim talep etmek sadece müflis kişiler için uygundur,*”⁴⁴ sözüyle ilim öğrenme arzusu olanları *müflis* olarak nitelendirmesi onların özverilerine ve maddî-manevî hemen her şeylerini feda etmelerine işaret etmektedir. Dolayısıyla ilim öğrenmek maksadıyla yapılan seyahatlerin, kişilere maliyeti ve bu esnada maruz kaldıkları sıkıntılar bu uğurda feragat ettikleri kapsamında değerlendirilebilir. Bilgi sevdalılarının, tahsil hayatlarında maruz kaldıkları veya yaşadıkları sıkıntı ve güçlükleri tam olarak bilmek mümkün değildir. Ancak Hasan b. Süfyan'ın ifadesiyle onların ilim öğrenmek gayesiyle vatanlarını terk ettikleri, ailelerinden ve dostlarından ayrıldıkları⁴⁵, yorgunluğa, açlığa, susuzluğa katlandıkları, hayatlarını ve mallarını tehlikeye attıkları veya feda ettikleri, sıhhatlerini kaybettikleri ve bütün vakitlerini memleketler dolaşarak harcadıklarını biyografilerinden anlayabiliyoruz⁴⁶. Söz gelimi Ebû'l-Alâ el-Hemedanî (ö. 569/1174), Bağdad'a ve İsfahan'a defalarca yürüyerek gittiğini, kitaplarını sırtında taşıdığını, Bağdad'da mescitlerde kalıp kuru ya da tütsülenmiş darı ekmeği yediğini söylemektedir. Ayrıca Bağdad'da kaldığı mescitte kandil yüksekte olduğu için bu süre boyunca ayakta okuyup yazmak zorunda kalmıştı⁴⁷. Benzer şekilde Hatîb et-Tebrizî de el-Ezherî'nin *Tehzîbü'l-luğa*

40 İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-ayân ve ebnâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1977, VI, 191- 192.

41 Takiyuddin Ebû İshak İbrahim b. Muhammed es-Sayrafînî, *el-Müntehab min kitâbi's-siyâk li târihi Nişabur*, thk. Halit Haydar, Beyrut 1414, s. 127; Es-Sem'anî, I, 225.

42 Sibt İbnü'l-Cevzî, XVI, 432; XXI, s. 280; İbn Kesîr, XI, 222.

43 İbn Kesîr, XII, 394.

44 Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Menâkıbü's-Şafîi*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1970, II, 141.

45 Sibt İbnü'l-Cevzî, XVI, 432.

46 Goldziher, s. 254; Maria Luisa Avila, “The search for Knowledge: Endalusi Scholars and Their Travels to the Islamic East”, *Medieval Prosopography: History and Collective Biography*, 23 (2002), s. 126.

47 Ez-Zehbî, XXI, 40-46.

isimli kitabını kendisine okuması için, Ebü'l-Alâ el-Maarri'ye gitmek isteyince, parasızlıktan bir binek kiralayamadığından, yaya olarak yola koyulmuş ve birkaç ciltten oluşan bu kitabı da heybesine koyup Tebriz'den Maarra'ya kadar sırtında taşımıştı. Nitekim Bağdad'a vardığında terden ötürü sırlıslıklam olmuş ve onu görenler suya düştüğünü zannetmişlerdi⁴⁸.

Seyahat düşkünü olan Ortaçağ İslâm âlimleri ve talebeleri, her şeyin ötesinde seyahati, hayatlarının bir sınavı olarak addedip çektikleri sıkıntıları da onları âlimlik mertebesine ulaştıran bir araç olarak görmüşlerdir⁴⁹. Nitekim Ahmed b. Süleyman en-Neccâd'ın (ö. 348/960), ilim öğrenirken asla ayakkabı giymediğini ve hep yalın ayak yürüdüğünü⁵⁰ söylerken böyle bir niyet güttüğü aşikârdır. Âbid ve zâhib bir şahsiyet olan Ahmed b. Mehdî b. Rüstem'in (ö. 317/930) de, 40 yıl boyunca ilim uğruna gösterdiği çaba ve yaptığı seyahatler dolayısıyla yatağa uzanıp uyumadığı kaydedilir. Hatta yaklaşık 300 bin dirhem tutarındaki servetinin tamamını bu uğurda harcamıştı⁵¹. Yine Ebû Hâtîm er-Râzî'nin (ö. 277/890), “*hadis öğrenimi uğrunda yola çıktım, hesapladım ki, ayaklarımla 1000 fersahtan daha çok yol yürümüşüm*,”⁵² açıklaması da böyle bir algıya yöneliktir. Dolayısıyla âlim veya talebelerin öğrenmeye ve bilgiye götüren yola yani seyahate olan tutkuları, yaşadıklarını onlar için birer deneyime dönüştürmekteydi. Öyle ki bilgiye uzanan bu yol, kimi zaman onları İbrahim el-Havvâs (ö. 291/904), Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), Hasan b. Süfyan (ö. 303/916), Muhammed b. Harun er-Rûyanî (ö. 307/920), Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ve İbn Huzeyme (ö. 311/924) örneklerinde olduğu gibi günlerce aç ve susuz bırakabiliyordu⁵³. Yine “*ilim tahsili için yaptığım seyahatlerin bazısında susuzluktan ötürü beş kez idrarımı içmek zorunda kaldım*”, diyen Ebû Muhammed Abdurrahman b. Yusuf b. Said b. Harras el-Mervezî (ö. 283/897) misali kişiye ummadık şeyler yaptırabiliyordu⁵⁴. Bunun gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. Mesela Dineverli Ahmed b. el-Fadl b. el-Abbas el-Behrânî, Kurtuba'ya kadar uzanan ilmî seyahati sırasında, Mısır'da kitaplarını çaldırılmıştı⁵⁵. Ebû Nasr el-Mervezî (ö. 484/1092) ise bir yolculuğunda denizde boğulma tehlikesi geçirmiş ve bir tahta parçasına tutunarak hayatta kalabilmişti⁵⁶. Bu açıdan ünlü coğrafyacı Mukaddesî'nin seyahati boyunca başından geçenlere dair aşağıda vereceğimiz bizzat kendi ifadelerinin, bir âlimin veya öğrencinin karşılaşılabileceği muhtemel pek çok ihtimali vermesi açısından yeterli olduğu kanaatindeyiz:

48 İbn Hallikan, VI, 192; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1993, VI,2824.

49 Touati, s. 9.

50 Sibt İbnü'l-Cevzî, XVII, 317.

51 Sibt İbnü'l-Cevzî, XVI, 558. İbn Kesîr (XI, 286), onun adını Ahmed b. Mehdî b. Remîm olarak verir.

52 İbnü'l-Cevzî, *İlme Teşvik*, çev. Muhammed Tutuş, İstanbul 2019, s. 77-78.

53 Hatib el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, II, 162; VI, 8; Sibt İbnü'l-Cevzî, XVI, 432; İbn Kesîr, XI, 264.

54 İbn Kesîr, XI, 139.

55 İbnü'l-Faradî, I, 112.

56 İbn Kesîr, XII, 276.

“Dilencilik ve büyük günahlara batmanın dışında her yolcunun başına gelen şeylerden ben de nasibimi aldım. ... Sufilerle pilava kaşık salladım, hangahlarda tirit içtim, denizcilerle lapa yedim. Gecenin bir ortasında mescitlerden kovuldum, çöllerde sabahladım ve sahralarda yolumu kaybettim. Yeri geldi sıdk-ı dilden kendimi takvaya verdim, yeri geldi göz göre göre haram yedim. Gün geldi Lübnan dağlarındaki dervişlerle arkadaş oldum, gün geldi padişahların sofralarında bulundum. Gün geldi kölem oldu, bazen başımda zembil taşıdım. Bazen yolda bir çukurda boğulma tehlikesi geçirdim, bazen içinde bulunduğum kervan eşkıyanın saldırısına uğradı. Gün oldu kadılara ve büyük kişilere hizmet ettim, gün oldu sultanlarla ve vezirlerle sohbetle bulundum. Bazen kötü insanlarla birlikte yolculuk ettim, bazen eşyalarımı pazarda satmak zorunda kaldım. Hapse düştüm, casuslukla suçlandım. ... Gün oldu birkaç kuruş için kitap ciltledim; gün oldu çok pahalya su satın aldım, gün oldu ahırda samanların içinde, gün oldu at sırtında geceledim. Dondurucu ayazlarda ve karlı yollarda yürüdüm. Gün oldu divanlarda seçkin insanlar arasında uyudum, gün oldu dilencilerin mahallesinde cahil insanlarla bir arada bulundum. Ne kadar izzet-i itibarla ağırlandıysam, bir o kadar suikasta uğradım. ... Düşmanla burun buruna geldim. ... Gün oldu ekmek, gün oldu küspe yedim. Bazen Halil İbrahim sofrasında bulundum, bazen Askalan’ın yabani incirleriyle karnımı doyurdum. Gün oldu sultanların ihsan ettiği hil’atler giydim ve verdikleri büyük hediyelere kondum; gün oldu o elbiseler üzerinden soyulup alındı ve defalarca meteliğe muhtaç oldum. ... Eşkıyalar yolumu kesti, sahtekârların devletlerini gördüm.”⁵⁷

İşte Ortaçağ İslâm dünyasında ilim öğrenmeye gönül vermiş kimseler bu sıkıntı ve cefasına rağmen Ebü'l-Kasım İsa b. Vezir'in (ö. 391/1001) “Nice ölü vardır ki, ilim sayesinde diri kaldı; Hayatta kalan nice kişi vardır ki, cahillik ve azgınlık nedeniyle ölü gibidir; Ebediyete kavuşmak için ilim elde edin, cahilce bir hayatı önemsemeyin,”⁵⁸ mealindeki dizelerinde de belirttiği üzere bilgiye ve sırta sahip olmak gayesiyle bütün bunlara göğüs germeye çalışmışlardır. Nitekim bundan dolayıdır ki, Şu‘be b. el-Haccâc (ö. 160/776), annesinin leğenini yedi dinara satarak seyahate çıkmıştır⁵⁹.

Seyahatin Yaşı

Ebü Bekir eş-Şâsi’nin (ö. 507/1114) “Ey genç! Dal yaş iken, çamurun yumuşak iken, yaradılışın da öğrenmeyi kabul etmekten ilim öğren,”⁶⁰ dizeleriyle tembihlediği üzere Ortaçağ İslâm dünyasında çocukların elverişli bir yaşa vardıklarında eğitime başlatılmalarına dikkat edilirdi. Bu açıdan eğitim ve öğretim hayatında vazgeçilmez bir aktivite olarak kabul gören seyahat, ilköğrenimden sonraki bir safhayı temsil etmekteydi. Seyahat için belli bir yaş belirtmek zor olmakla birlikte mevcut kimi örneklerden hareketle 10’lu yaşlardan itibaren başladığı ve ergenlik ve yetişkinlik dönemlerinde yoğun olarak gerçekleştirildiği

57 Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’l-Takâsim)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2015, s. 65-66.

58 İbn Kesîr, XII, 25.

59 Ez-Zehabî, VII, 221; Erdoğan Köycü, “Şu‘be b. el-Haccâc’ın Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları*, V/8, (2016), s. 3112.

60 İbn Kesîr, XII, 338.

görülmektedir. Söz gelimi Ebü'l-Vakt Abdülevvel b. İsa b. Şu'ayb es-Sicî (ö. 553/1158), babasıyla birlikte yaya olarak Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî'den (ö. 467/1075) *Sahih-i Buhârî*'yi dinlemek için Büşenc'e gittiğinde henüz 10 yaşına varmamıştı⁶¹. Benzer şekilde Abdulganî el-Cemmâilî, İsfahan'a ilim öğrenmeye gittiği sırada kendisiyle birlikte aynı kafilde bulunan el-Fakîh Ahmed b. Muhammed daha çocukluk yaşlarında idiler⁶². Ünlü tarihçi Muhammed b. Cerîr et-Taberî ise ilköğrenimini memleketi Âmul'de aldıktan sonra ilim tahsili için beş yıl kadar sürecek ilk seyahatini 12 yaşındayken Rey'e yapmıştı⁶³. Bu şekilde çocuk denilebilecek yaşlarda başlayan seyahatler, nadir kabul edilebilir ve et-Taberî gibi istisnaları olmakla birlikte ekseriyetle aile üyelerinden birilerinin refakatinde gerçekleşirdi. Bilgi taliplilerinin, yollara düşmeleri esas itibarıyla kendi kendilerine yeterli hale geldikleri ergenlik ve yetişkinlik dönemlerinde başlardı. Böylece kişilerin yukarıda bahsini ettiğimiz seyahatin zorluklarına karşı hem zihnen hem bedenen dayanabilmelerine de olanak sağlamaktaydı. Nitekim tabakat ve biyografi eserlerinde hayat hikâyeleri verilen âlimlerin ekseriyetinin, kendilerine “*uykusuzluk, susuzluk ve gıdasızlık*” getiren⁶⁴ bu kutsallaştırılan maceraya hayatlarının baharında iken koyuldukları müşahede edilmektedir. Buna göre İsfahanlı olan Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed el-İsfahanî el-Bağdadî (ö. 540/1146), Bağdad'a geldiğinde 16 yaşındaydı⁶⁵. 11 yaşındayken hadis dinlemeye başlayan Hatib el-Bağdadî (ö. 463/1071) ise Basra'ya ilk seyahatini yaptığında 20 yaşındaydı. Nişabur için yola koyulduğunda ise 23'üneydi⁶⁶. Benzer şekilde Ebû Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) de İşbiliyye'den İsfahan'a kadar uzanan ve 13 yıl süren seyahatine 23 yaşındayken çıktı⁶⁷. Bir başka Endülüslü âlim Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman b. Ahmed b. Süleyman el-Endelusî de vatanından ilk ayrıldığında 20 yaşının biraz üzerindeydi⁶⁸. Böylece Touati'nin⁶⁹ ifadesiyle ilmî fethetmek ve erdem edinmek için çıkılan bu seyahat, bundan böyle uzun yıllar veya ömür boyu devam edecek bir serüvene dönüşürdü.

Bilgi Toplama Aracı Olarak Seyahatler

Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-İsfahanî, ilmin fazileti ile alakalı bir şiirinde “*miras olarak ilim, altından daha iyidir*”⁷⁰ ifadelerini kullanmaktadır. İşte Ortaçağ İslâm dünyasında, *ilim (bilgi) peşinde koşanlar*, bir anlamda miras olarak bırakabilecekleri bu fazilet ve marifet hazinesine sahip olabilmek için oldukça uzak mesafeleri kat etmeyi gerektiren bu

61 Ez-Zehbî, XX, 307-308. Buna dair ayrıca bkz. Kemal Sandıkcı, “Ebü'l-Vakt”, *DİA*, X, İstanbul 1996, s. 346.

62 Ez-Zehbî, XXI, 450.

63 Mustafa Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 314.

64 Touati, s. 92.

65 Ez-Zehbî, XX, 120.

66 Ez-Zehbî, XVIII, 270-271.

67 Ez-Zehbî, XVIII, 536-537.

68 Ebû Bekir b. Ahmed İbn Kâdî eş-Şuhbe, *Tabakâtü's-Şafiyye*, I, thk. Hafız Abdulalim Han, Beyrut 1987, s. 319.

69 *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat*, s. 94.

70 Hatib el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, X, 142.

meşakkatli ve serüvenli hayatı tercih ediyorlardı. Bu bakımdan biraz da bal arısının durumunu andırmaktaydılar. Nasıl ki bir bal arısı, binlerce hektarlık bir arazide çiçekleri dolaşıp onlardan polen alıp bala dönüştürüyorsa, ilim (bilgi) arzulayan bir gezgin de şehir şehir veya hoca hoca gezip onların marifet ve irfanından istifadeyle kendi bilgi hafızasını oluşturmaya çalışıyordu. İlimin bütün dallarının talipleri için durum aynıydı. Zira hadis toplayıcıları, hadis ravileriyle görüşüp onlardan hadis dinlemek; lügat âlimleri ve dil bilimciler, dilin saf halini koruduğu bedevi Arap kabileleri arasında dolaşıp dilin kaide ve kelime dağarcığına dair bilgi toplamak; coğrafyacılar, İslâm coğrafyasını gezip şehirleri ve vaziyetlerini bizzat müşahade edip özelliklerini ve mesafelerini tespit edebilmek; tarih ve ahbâr âlimleri, ilgilendikleri konularla ilgili haber ve hikâyeleri bir araya getirmek; botanikçiler, bitki türleri, bunların özellikleri ve morfolojisiyle alakalı bilgileri derlemek; ricâl bilginleri, ünlü kimselerin ve ulemanın (âlimlerin) biyografilerine dair rivayetlere ulaşmak gayesiyle kendilerini bilginin tozlu yollarına düşmek zorunda hissetmişlerdir.

Ebü'l-Fadl el-Abbas el-Horasanî'nin hadis öğrenmek için "*ilmin kaynağına seyahat ettim*,"⁷¹ sözünde de vurguladığı üzere seyahat geleneğinin başkahramanları ve sadık müdavimleri olan muhaddisler için, hadisi gidip ravisinden bizzat dinleyip ondan rivayet etme hakkını alması zorunlu bir ilke idi. Nitekim Yusuf b. Ahmed eş-Şirâzî'nin *dünyayı gezen ve asrın ravisi* diye nitelediği hocası Ebü'l-Vakt'in (ö. 553/1159) huzuruna vardığında aralarında geçen şu diyalog bu konuya dair güzel bir örnektir. "*Allah, Kirman ülkesinin sonunda ona ulaşma imkânı verdi. Ona selam verdim ve selamımı aldı. Önünde oturdum. Bana dedi ki: Seni bu ülkeye getiren nedir. Dedim ki: Niyetim size ulaşmaktı ve Allah'tan sonra itimadım sizedir. Bana ulaşan hadislerinizi kalemimle yazdım. Şimdi de nefesinizin bereketinden istifade etmek ve âli isnadınıza nail olmak için size geldim.*"⁷² Yine *es-Sünen*'in müellifi olup kendi asrında hadis ehlinin imamı kabul edilen Ebû Abdurrahman en-Nesâî (303/915), ilim tahsil etmek ve hadis toplamak için 15 yaşında yollara koyulmuştu. Bu seyahati süresince Horasan, Irak, Hicaz, Mısır, el-Cezîre, Şam, es-Suğûr bölgelerini dolaşıp mütehasıs imamlarla görüşerek onlardan dinlediği hadisleri mezkûr eserinde derlemişti⁷³.

Arap dilbilimcileri de şiir dinlemek, gramer ve lügat konularında bilgi toplamak için çöllere yolculuklar yapmış ve yıllarca bedevilerin arasında yaşamışlardır. Nitekim Kufe ekolüne mensup dil ve kıraat âlimi Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805), ünlü dil âlimi Halil b. Ahmed'den (ö. 175/791) bir süre eğitim gördükten sonra onun sahip olduğu fasih dil ve kelime bilgisini Hicaz, Necid ve Tihâme'deki çöl kabilelerinden aldığını öğrenince kendisi de yanına bol miktarda kâğıt ve mürekkep alarak çöl seyahatine çıkmıştır. Uzun süre çölde Arap kabileleri arasında dolaşıp 15 şişe mürekkep tüketerek mebzul miktarda dilbilimi ve

71 Hatib el-Bağdadî, *Er-Rihle*, s. 96.

72 Ez-Zehebî, XX, 307.

73 Sibt İbnü'l-Cevzî, XVI, 329-330; Ez-Zehebî, XIV, 125-133.

şiiir malzemesi topladıktan sonra geri dönmüştü⁷⁴. Benzer bir şekilde obur bir dil derlemecisi kabul edilen ve “*şiiir şeytani*” lakabını taşıyan Basra dil okulu temsilcilerinden Asmaî (ö. 216/831) de çölde geçirdiği günlere ilişkin anekdotlarıyla meşhurdur. Buna göre onun çölde bir bedeviyle aralarında geçen aşağıdaki diyalog Asmaî'nin ve genel olarak dilcilerin çöl gezilerinin maksadını vermesi açısından kayda değerdir: “*Bedevi: seni bu sarp ve zorlu ülkeye getiren ne? Asmaî: Edebe ulaşma isteği. Bedevi: Buraya gelmenin tek nedeni bu mu? Asmaî: Benim bundan daha büyük bir kaygım, daha derin bir isteğim ve daha yakıcı bir özlemim yok.*”⁷⁵

Hadis ve dil âlimleri gibi coğrafya bilginleri de İslâm ülkelerini, şehirlerini, yollarını, dağlarını, denizlerini, göllerini, nehirlerini ve özellikle halklarına dair yazılı kayıtların ötesinde kendi dönemlerindeki mevcut durumu bizzat müşahede edip kayıt altına almak maksadıyla bütün İslâm coğrafyasını bir uçtan bir uca gezmek ihtiyacı duymuşlardır. Bu bakımdan İslâm coğrafya eserlerinin oluşması, esas itibarıyla IX. yüzyıldan itibaren yapılan seyahatler neticesinde gerçekleşmişti. Söz gelimi İbn Havkal, ülkelere dair kaynaklardan okuduğu bilgilerin tüccarlardan ve seyyahlardan dinledikleriyle birbirini tutmadığını fark edince, bunları kendi gözlemleriyle düzeltmek ve bilgisini artırmak maksadıyla ticaret kervanlarına katılarak İslâm ülkelerini dolaşmıştı. 331-367 (943-977) yılları arasında Bağdad'dan hareketle 36 yıl boyunca Endülüs'ten Maverâünnehir ve Hint sınırlarına, Hazar Denizi'nden Umman Denizi'ne kadar bütün İslâm coğrafyasını gezerek kendi seyahat notlarını tutmuş ve daha sonra bunları *Sûretü'l-ard* adıyla kitap haline getirmişti. Bu sayede eserinde coğrafi bilgilerden başka, şehirlerdeki sosyal hayata, önemli yapılara, madenlere, ticarete, sanatlara, ziraî mahsullere ve fiyat hareketlerine de yer vermiştir⁷⁶. Benzer şekilde müverrihler yani tarih ve ahbâr âlimleri de, yazılı literatürü takip ederek veya kendi alanlarının hocalarının ders halkalarına katılarak bilgi sahibi oldukları gibi ülkeler, milletler, şehirler, hanedanlar ve şahıslarla alakalı tarihî, siyasî, sosyal, idarî, iktisadî ve kültürel bilgileri toplamak ve araştırmak gayesiyle farklı yerlere seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Örneğin el-Vâkıdî (ö. 207/823) Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin dönemleriyle ilgili haber ve hatıraları bulunan kimselere ulaşarak onların anlattıklarını yazıya geçirmişti. Yine gazve ve seriyyelerin yapıldığı Mekke, Medine ve Hicaz bölgesindeki diğer yerlere gidip incelemelerde bulunarak, *el-Megâzî* adlı eserinde savaşların nerelerde meydana geldiğini ve bunların coğrafi konumlarını tespit edip yazma imkânı bulmuştu⁷⁷.

74 Es-Suyûtî, II, 162-163; Touati, s. 59; Mustafa Çağrırcı, “İslâm Kültüründe Seyahat”, *Din ve Hayat*, 2, (2009), s. 7.

75 Touati, s. 56-58.

76 İbnü'l-Adîm, *Buğyetü'l-taleb fî târih-i Haleb*, nşr. Suheyl Zekkâr, Beyrut, y.y. IV, 403; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 101-102; Ramazan Şeşen, “İbn Havkal”, *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 34-35;

77 Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 28-29; Mustafa Fayda, “Vâkıdî”, *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s. 471.

Öte yandan ilm-i nebât ehlinin yani bitkiler hakkında incelemeler yapan İslâm bilginlerinin de bitki türleri, bunların tabiî ve fizikî özellikleri, yetiştikleri bölgeler, tıp ve eczacılık yönünden yarar ve zararlarıyla ilgili bilgileri derlemek için seyahatler yaptıklarına da tanık olmaktayız. Bunu özellikle bitkiler ve türleriyle ilgili daha özgün, geniş ve derin bilgilere sahip olabilmek için kendi saha araştırmalarını yapma ihtiyacı duymaları üzerine gerçekleştirdikleri söylenebilir. Bu bakımdan Ebû Hanife ed-Dineverî (ö. 282/895) önemli ve iyi bir misaldir. Zira ed-Dineverî, botanik sahasındaki bilgisini geliştirmek için Arap Yarımadası, İran, Irak, Filistin, Afganistan, Belûcistan ve Horasan gibi bölgelerde dolaşarak zengin bir malzeme toplamış ve bunlarla kendisini dünya çapında şöhrete kavuşturacak olan bir botanik ansiklopedisi niteliğindeki *Kitâbü'n-nebât* isimli eserini kaleme almıştı⁷⁸.

İslâm dünyasında farklı ilim dallarında zengin bir literatürün oluşmasını olanaklı kılan seyahat veya rihleler, devlet adamları, şairler, edipler, müellifler, gramer ve lügat âlimlerinin biyografilerini konu alan rical edebiyatını temsil eden *tabakat*, *ensâb*, *mu'cem*, *meşyeha* vb. eser türlerinin vücuda getirilmesinde de önemli rol oynamıştır. Söz konusu yazım türünün temsilcilerinden biri kabul edilen Ebû Tâhir es-Silefî (ö. 576/1180) de uzun yıllar bilginin peşinde şehir şehir gezmiş ve ziyaret ettiği yerlerde tanışıp görüştüğü ve kendilerinden bil vesile istifade ettiği kimseler hakkında *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye* (*Mu'cemü's-şuyûhi Bağdâd*) ve *Mu'cemü's-sefer* isimler eserler kaleme almıştır⁷⁹.

Hadis, dil ve lügat, coğrafya, tarih, ilm-i nebat, ricâl veya ensâb ilimleri özelinde yaptığımız bu değerlendirmeyi öteki ilim (bilim) dallarına da teşmil etmek mümkündür. Söz gelimi tasavvufî hayatı Allah'a doğru bir yürüyüş kabul eden mutasavvıflar da manevî kazanımlarla kemâle ermek, şeyhlere hizmet etmek, irşatta bulunmak gibi sebeplerle hem beden hem de kalben yollara revan olmuşlardır⁸⁰. Bundan dolayıdır ki Ebû Abdurrahman es-Sülemî⁸¹, tasavvufun şartlarını sıralarken bunlara *gurbet* ve *şeyhlerle buluşmayı* da ilave etmektedir. Nitekim bu kaideye uyan sufi şeyhlerinden Mes'ud b. Ali b. Abdullah el-Mervezî, bir süre Merv ve Herat'ta bulunduktan sonra ilim talep etmek, şeyhlerle görüşmek, onların rahle-i tedrisinde bulunmak ve onların edepleriyle edeplemek için sefere çıkmıştı⁸².

78 es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnautî-Türki Mustafa, Beyrut 2000, VI, 233-234; Muhammed Hamidullah, "ed-Dineverî, Ebû Hanife", *DIA*, IX, İstanbul 1994, s. 356-358; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 50-51.

79 Nevzat Keleş, "Ebû Tâhir es-Silefî'nin Seyahati Çerçevesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İlmî Atmosfer", *II. Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi (6-7 Ocak 2018)*, Gaziantep 2018, s. 2-3.

80 Buna dair bkz. Touati, s. 151-181; Ömer Özkan, "Tasavvufî Mesnevilerde Sıklıkla İşlenen Bir Motif: Sefer/Seyahat", *Turkish Studies*, 4/III, (2009), s. 1756-1778; Çağrıncı, s. 8-9.

81 *Tasavvufa Giriş*, çev. Ali Akay, Ankara 2014, s. 99.

82 es-Silefî, s. 367-368; Nevzat Keleş, Ebû Tâhir es-Silefî'nin *Mu'cemü's-sefer* İsimli Eseri Bağlamında Azerbaycan'da İlmî Durum", *Azerbaycan Milli İlimler Akademiyasının Həqiqi Üzvü, Sovyet İttivakı Qəhrəmanı Ziya Musa Oğlu Bünyadovun Xatirəsinə Həsər Olunmuş "Müasir Şərkqüşünaslığın Aktüal Problemləri (Ziya Bünyadov Qırətleri) Mövsusunda Beynəlxalq Elmi Konferans (16-17 Oktyabr 2017) Materialları*, Bakı 2018, s. 88.

Bilginin Dolaşımına Vesile Olarak Seyahatler

İlmî seyahatler, dağılık olan bilgiyi alma veya toplama vasıtası oldukları kadar aynı zamanda bilginin dağılması yani İslâm dünyasında dolaşması bakımından da önemli bir rol oynamışlardır. Bu yönüyle bilimsel ve kültürel birikimin yayılmasını sağlayarak İslâm ülkelerinin ya da şehirlerinin birbirlerinden beslenerek gelişmelerine katkıda bulunmuşlardır. Seyahatler (rihleler) ekseriyetle daha az gelişmiş yerlerden, bilginin daha yoğun olarak bulunduğu, yani eğitim kurumları ve öğrenim koşullarıyla bilimsel ve entelektüel birikimi yüksek çeşitli merkezlere doğru olmaktadır. Bu bakımdan buralardaki bilgi kaynaklarıyla bizzat bağlantı kuran talebe ve âlimler bir taraftan bilim çevreleri arasında fikrî bir etkileşim yaratırken diğer taraftan İslâm coğrafyasında paylaşılan bir bilgi ve düşünce sisteminin oluşmasına zemin hazırladılar⁸³. Zira bahse konu seyahat ya da rihle döngüsünde 10 binlerle ifade edilebilen topluluklar söz konusudur. Bu bakımdan Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin⁸⁴ Şâfiî fakihi Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed en-Nişaburî'nin (ö. 324/936) hayatı bağlamında zikretmiş olduğu aşağıdaki hikâye ilim maksadıyla yollara koyulan ve ilim merkezlerini ziyaret eden talebe ve âlimlerinin sayısına dair somut bazı ipuçları vermektedir: Buna göre “*Ebû Abdullah b. Betta diyor ki, Ebû Bekir en-Nişaburî'nin meclisindeydik. Onun meclisinde yazmaya hazır 30 bin kişi vardı. Bir müddet sonra Ebû Bekir en-Neccâd'ın meclisine gittik. Onun huzurunda 10 bin kişi vardı. İnsanlar, bu kadar sürede öğrencilerin üçte ikisinin şehirden gitmesine şaşırıldılar*”. Bağdad'a yerleşmiş olan Ebû Bekir Cafer b. Muhammed el-Faryâbî'nin (ö. 301/914) meclisine katılanlarının sayısının da 30 bin olduğu rivayet edilmektedir⁸⁵. Yine İbnü'l-Cevzî'nin⁸⁶ haber verdiği göre Ebû'l-Hüseyn Âsım b. Ali el-Vâsıtî'nin (ö. 221/836) evlerin damlarına oturarak verdiği derslerin birine 120 bin kişi katılmıştı. Ebû Ali Hasan b. İsa b. Mâsercis en-Nişaburî'nin (ö. 240/855) Bâbü't-Tak'ta verdiği dersleri ise 10-12 bin kişinin dinlediği yazılmaktadır⁸⁷. Bu rakamlar abartılı olmakla birlikte İslâm dünyasında işaret ettiğimiz ilişkinin ve bilgi dolaşımının nasıl bir kitleyle sağlandığını göstermesi açısından önemlidir.

Öte yandan *tabakat*, *ensâb* ve *mu'cem* türü eserler, ilim uğruna vatanlarından ayrılıp, şehir şehir bilgi ve âlim kovalayan sayısız hayat hikâyeleriyle doludur. Söz gelimi Ebû Davud Süleyman b. Ma'bed el-Mervezî (ö. 257/871) ilim öğrenmek için Irak, Hicaz, Yemen, Şam ve Mısır şehirlerini dolaşmış sonra gelip Bağdad'a yerleşmişti⁸⁸. Endülüslü Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Muhammed el-Endelüsî el-İşkarbî (ö. 548/1153) de talebü'l-ilm gayesiyle Mağrip'ten ayrılıp Irak'a gelmiş ve Bağdad'da pek çok kimseden hadis dinlemişti. Daha sonra Nişabur, Merv ve Herat gibi Selçuklu şehirlerini dolaşarak buralarda görüştüğü âlimlerden hadis dinlemişti. En

83 Ay, s. 24, 31.

84 *Mir'atü'z-zamân*, XVII, 120.

85 İbn Kesîr, XI, 217.

86 *İlme Teşvik*, s. 69.

87 Hatib el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, s. VII. 353.

88 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XV, 390.

sonunda Belh'e yerleşmiş ve burada imamlik ve ders vermekle görevlendirilmişti⁸⁹. Böylece Endülüs'ten Belh'e kadar öğrendiği bilgileri burada raġbetkârların istifadesine sunmuştu. Benzer şekilde Malazgirt doğumlu olan Ebû Ali İsmail b. el-Kâsım b. Ayzûn b. Harun b. İsa b. Muhammed b. Selman da, önce Bağdad'a gitmiş, bir süre burada ikamet ettikten sonra ilmî seyahatine devam ederek Endülüs'e ulaşmıştı. Lûgat alanında zamanının en bilge kişilerinden kabul edilen bu zat, Kurtuba'ya yerleştikten sonra 356 (967) yılındaki vefatına kadar burada dersler verip telif faaliyetleriyle meşgul olmuştu⁹⁰. Böylelikle Ebû'l-Haccâc el-Endelusî'nin aksine Ebû Ali İsmail, doğudan batıya doğru lûgat, şiir ve ahbâr ile alakalı topladığı malumatları Endülüs'te ilim pazarına sürüp burada kaleme dökmüştü. Dolayısıyla ilim peşinde koşan bu talebe ve âlim grupları gittikleri her yere daha önce heybelerinde biriktirdikleri bilgiyi de götürerek, İslâm dünyasının en ücra köşesinin hatta köylerinin dahi bundan istifade etmesine olanak sağlamaktaydılar. Nitekim Ebû Ali Ahmed b. Hamdaveyh b. Muslim ed-Dîvarî (ö. 289/902) ve Ebû'l-İzz Muhammed b. Ali el-İsfizârî'nin (ö. 540/1146) biyografileri de bunu teyit eden örneklerdendir. Ebû Ali ed-Dîvarî ilim uğruna çok yol kat etmiş, faziletli kimselerdendi. O, Nişabur'da İshak b. Rahaveyh el-Hanzalî ve Muhammed b. Kafî el-Kuşeyrî'nin; Merv'de Ali b. Hacer ve Ali b. Husrem'in; Bağdad'da Halef b. Hişam el-Mukrî ve Said b. Yahya el-Emevî'nin rahle-i tedrisinden geçmişti. Müteakiben seyahatini tamamlayarak köyü olan Dîvare'ye dönmüş ve ilmî çalışmalarını burada sürdürmüştü⁹¹. Ebû'l-İzz el-İsfizârî de, İsfizâr'da doğmuş, Irak ve Hicaz'a seyahat etmiş, burada büyükler ve küçüklerle yani her yaşta ilim sahibi kimselerle bir araya gelmişti. Bu yolculuğunda Nişabur'da Ebû Muzaffer b. Umrân el-Ensârî'den; Bağdad'da Ebû'l-Hüseyn el-Mubarek b. Abdülcabbar et-Tûyurî'den; Mekke'de Ebû'l-Hasan Ali b. Atiyye el-Kayrâvanî'den; Meyyâfârikîn'de Ebû Tâhir Ahmed b. Sulfel-İsfahanî ve başkalarından ders alıp hadis dinlemişti. Ömrünün sonunda Merverrûd civarındaki Pencdîh nahiyesine yerleşerek tedris faaliyetlerine burada devam etmişti. es-Sem'anî, Nişabur'un ardından Pencdîh'de de ondan hadis dinlediğini kaydetmektedir⁹².

İlim taliplileri bu misyonlarını gittikleri yerlerde hem talebe hem de müderris yani hoca vazifesini göreyerek de yerine getirmekteydiler. Söz gelimi Ebû'l-Alâ el-Hemedanî el-Attâr (ö. 569/1174) Horasan ve Irak şehirlerini kapsayan ilmî seyahati sırasında Hemedan'a geldiğinde burada hem şehrin ulemâsından hadis dinlemiş, hem de *Ensâb*'ın müellifi es-Sem'anî'ye hadis okumuştur⁹³. Benzer şekilde Irak ve Horasan şehirlerini gezip tahsilde bulunan Ebû'l-Hasan Muhammed b. Hasan el-Bûzcânî'nin (ö. 407/1017) Semerkant'a ulaşmasıyla alakalı es-Sem'anî'nin haber kaynağı Ebû'l-Hasan el-İdrisî, "*Ebû'l-Hasan el-Bûzcânî, 382'de (993) Semerkant'a geldi. O bizden yazdı, biz ondan yazdık.*"⁹⁴ İfadelerini kullanmaktadır. Yine Ebû

89 Es-Sem'anî, I, 270.

90 Es-Sem'anî, X, 311-312.

91 Es-Sem'anî, V, 458.

92 Es-Sem'anî, I, 228.

93 Ez-Zehebî, XXI, 45-46.

94 Es-Sem'anî, II, 355.

Ali Hasan b. İsa b. Mâsercis en-Nişaburî de, Bağdad'a geldiğinde burada hem hadis okutmuş hem de dinlemiştir⁹⁵. İbnü'l-Fuvatî de Tebriz'de Ebü'l-Fadl Muhammed b. Şemseddin el-Aherî ile bir araya geldiğini ve birbirlerinden istifade ettiklerini belirtmektedir⁹⁶.

Bilgi meraklılarının, eğitim kurumları ve öğrenim koşulları nedeniyle dönemin belli başlı medenî merkezlerini dolaştıktan sonra kendi memleketlerine dönmeleri ve buralarda tedrise başlamaları, bilginin veya irfanın İslâm ülkelerinin tamamına dağılmasına ve merkezden uca doğru ilmî ve kültürel bir canlanmanın oluşmasına hizmet etmiştir. Bu husus İbn Haldun'un da işaret ettiği üzere aslında merkezden uzak suğûr olarak da nitelendirilen periferinin veya sınır bölgelerinde yaşayanların bilinçlenmesi ve eğitim-öğretim açısından gelişip sürdürülebilir bir istikrara kavuşması açısından da önemlidir. Söz gelimi İbn Haldun⁹⁷, Ebû Velid el-Bâcî (ö. 474/1081) ve Kadı İbn Arabî'nin (ö. 543/1148) yaptıkları seyahatlerle Irak'ta gelişen fıkıh ve feraiz ilmini bir nebze olsun Mağrib'e naklettiklerini söylemekle bu mühim hususa dikkat çekmektedir. Yine aynı müellifimiz Mağrib'teki talim ve tedris annanesinin kesintiye uğramasıyla alakalı sebepleri sayarken aynı zamanda doğu ile batı arasındaki ilmî ve kültürel rabıtayı oluşturan ulemâ hareketliliğinin kesintiye uğramasına da işaret etmektedir. Dolayısıyla ilmî seyahatlerinin devamlılığı ve İslâm dünyasının genelini kapsamı ile Ebû Muhammed b. Abdussamed el-Buharî ve Kutbeddin Ebü'l-Fedâil Abdülkadir el-Aherî⁹⁸ (ö. 657/1259) gibi ülkeler gezip iyi bir tahsil gördükten sonra kendi vatanlarına dönen âlimler, tedris geleneğinin ve ilim pazarının canlı kalmasının teminatıdır.

Sonuç

Hâsılı kelâm çalışmamızın başında da vurguladığımız üzere İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin bilgiye ulaşma ve onu üretme yolunu tavsif ederken “*gurbet*” ve “*bir hocanın telkinleri*” şeklinde ön plana çıkardığı *er-rihle fi talebi'l-ilm*, bilginin peşinde koşanlar tarafından sürekli işlenmesi gereken bir çark olarak görülmüştür. Bu anlayış, *ilim tahsil etmek için seyahat etme* geleneğini Ortaçağ İslâm dünyasının veya medeniyetinin kendisine has ve en karakteristik özelliklerinden biri haline getirmiştir.

Başlangıçta Hz. Peygamber'in hadislerine ulaşma isteğiyle muhaddislerin başlattığı seyahat olgusu, sonraki süreçte İslâmî ilimlerin çeşitlenmesiyle hem dinî hem de aklî ilimler için geçerli bir kaide halini almıştır. Özellikle hadis başta olmak üzere İslâmî ilimlerde bilgiyi doğrudan kaynağından veya hamilinden (taşıyıcısından) şifahî olarak almak ve onun icazetine sahip olmak seyahati zorunlu kılan unsurların başında gelmekteydi. Aklî (tabiî) ilimlerde ise bu kaide geçerli olmasa bile dönemin şartları gereği bilginin dağınık oluşu, seyahati onlar

95 Hatib el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, s. VII. 353-354.

96 İbnü'l-Fuvatî, *Mecmaü'l-adâb fi mu'cemi'l-ekâb*, thk. Muhammed el-Kazım, Tahran 1274, I, 312.

97 *Mukaddime*, II, Süleyman Uludağ çev, s. 806. Ayrıca bkz. s. 778-781.

98 İbnü'l-Fuvatî, III, 399.

için de zorunlu kılmaktaydı. Dolayısıyla ilim meraklıları, en yakınlarından başlamak üzere uzak diyarlara doğru ilim mütehehasılarıyla görüşmek, onların rahle-i tedrisinden geçip kemâle ermek ve bilginin aktarılması için onlardan icazet almak gayesiyle yollara düşmek durumundaydılar. Bunun için de ailelerini, dostlarını, vatanlarını terk etmeyi, yorgunluğa, açlığa, susuzluğa, türlü tehlikelere katlanmayı, hatta mallarını ve servetlerini feda etmeyi göze almaktaydılar. Ancak siyasî istikrar ile yol ve şehir güvenliğinin sağlanması, devlet adamları tarafından himaye edilip desteklenmeleri, malî olarak finanse edilip barınma ihtiyaçlarının karşılanması mezkûr zorlukları biraz da olsa rahata dönüştürdüğü gibi onları teşvik edici bir özelliğe de sahipti.

Henüz buluş çağına bile varmadan bu meşakkatli ve serüven dolu hayata koyulan bilgi meraklılarının esas amacı, dağınık ve kendilerinden uzakta bulunan bilgiyi toplayıp kendilerine mal etmek veya onun bir parçası olmaktı. Nitekim bu maksadın hâsıl olması, Buharî (ö.256/870), Ebû Hanife ed-Dineverî, Mes'udî (ö. 345/956), el-Birunî (ö. 453/1061), Gazzâlî (ö. 505/1111), es-Sem'anî (ö. 562/11669, Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229), İbnü'l-Esir (ö. 630/1233), Mevlânâ (ö. 672/1273) gibi hadis, lügat, coğrafya, tarih, botanik, tıp, ensâb, astronomi, fıkıh, tasavvuf vb. ilmin farklı dallarında çok sayıda düşünürün yetişmesine olanak verdiği gibi ilmin hemen her alanında İslâm dünyasında zengin bir literatürün meydana çıkmasına da imkân vermiştir. Ayrıca ilmî seyahatlerin, belirli merkezlerde birikmiş olan bilgiyi İslâm coğrafyasının geneline yayarak, kültürel ve bilimsel anlamda İslâm dünyasında geniş çaplı bir gelişmeye (kalkınmaya) da vesile olduğu bir gerçektir. Öte yandan talebe, âlim ve şeyhlerin hayata geçirdiği bu rihle ve seyahatler bilginin yanı sıra her türlü unsurun taşınmasına hizmet ederek, Ortaçağ İslâm dünyasında ortak ve paylaşılan bir düşünce ve kültür sisteminin oluşmasına da olanak verdiğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Avila, Maria Luisa, "The search for Knowledge: Endalusî Scholars and Their Travels to the Islamic East", *Medieval Prosopography: History and Collective Biography*, 23 (2002), s. 125-140.
- Ay, Resul, "Ortaçağ Anadolu'sunda Bilgini Seyahati: Talebeler, Âlimler ve Dervişler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, III, (2006), s. 17-52.

- Buharî, *Sahih-i Buharî ve Tercümesi*, II, çev. Mehmet Sofuoğlu, İstanbul 1987, s. 228-229.
- Çağrıncı, Mustafa, “İslâm Kültüründe Seyahat”, *Din ve Hayat*, 2, (2009), s. 5-9.
- _____, “Seyahat”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 7-9.
- Ebü Abdurrahman es-Sülemî, *Tasavvufa Giriş*, çev. Ali Akay, Ankara 2014.
- Ebü Bekr er-Râzî, Muhammed b. Zekeriyâ, *Resâilu Felsefiyye*, Beyrut 1982.
- ed-Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali, *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*, I, thk. Muvafık b. Abdullah b. Abdülkadir, Beyrut 1986.
- el-Beyhakî, Ebü Bekir Ahmed b. el-Hüseyn, *Menâkübü's-Şafîi*, II, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1970.
- es-Safedî, *el-Vâft bi'l-vefeyât*, VI, thk. Ahmed el-Arnautî-Türkî Mustafa, Beyrut 2000.
- es-Sayrafînî, Takiyuddin Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *el-Müntehab min kitâbi's-siyâk li târihi Nişabur*, thk. Halit Haydar, Beyrut 1414.
- Es-Sem'anî, *el-Ensâb*, I, II, V, X, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemanî, Haydarabad 1977.
- es-Silefî, *Mu'cemü's-sefer*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1993.
- Es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'at fi tabakati'l-luğaviyyin ve'n-nuhât*, I, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Seyda, s.
- eş-Şuhbe, Ebü Bekir b. Ahmed İbn Kâdî, *Tabakâtü's-Şafîiyye*, I, thk. Hafız Abdulalim Han, Beyrut 1987.
- Ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, XIV, XVIII, XX-XXI, thk. Şueyb el-Arnaut-Muhammed Naim el-Araksûsî, Beyrut, 1996.
- Fayda, Mustafa, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, S. 314-318.
- _____, “Vâkîdî”, *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s. 471-475.
- Gellens, Sam I., “The Search for Knowledge in Medieval Muslim Societies: A Comparative Approach”, *Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*, ed. Dale F. Eickelman-James Psicatori, London 1995, s. 50-65.
- Goldzier, İgnaz, *İslam Kültürü Araştırmaları*, II, çev. M. Said Hatipoğlu, Ankara 2019.
- Hamidullah, Muhammed, “ed-Dineverî, Ebü Hanife”, *DİA*, IX, 1994, s. 356-358.
- Hatib el-Bağdadî, *Er-Rihle fi talebi'l-hadis*, thk. Nureddin İtr, Beyrut 1975.
- _____, *Târîhu Bağdad*, II, III, VII, X, XIII, Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut 2004.
- Hatipoğlu, İbrahim, “Rihle”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 106-108.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, II, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1996.
- _____, *Mukaddime*, II, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 2009.
- İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-ayân ve ebnâu ebnâi'z-zamân*, VI, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1977.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX-XII, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1995.
- İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 2016.
- İbn Neccâr, *Zeylu Târîhi Bağdad*, thk. Muhammed Mevlûd Halef, Beyrut 1986.
- İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, IV, nşr. Suheyl Zekkâr, Beyrut, y.y.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XIV-XVII, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1992.
- _____, *İlme Teşvik*, çev. Muhammed Tutuş, İstanbul 2019.

- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh Tercümesi*, X, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1989.
- İbnü'l-Ferdî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelus*, I, thk. Beşşar Avvad Me'rif, Tunus 2008.
- İbnü'l-Fuvatî, *Mecmaü'l-adâb fi mu'cemi'l-elkâb*, I, thk. Muhammed el-Kazım, Tahran 1274.
- İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu Erbil*, thk. Sâmî es-Sakkâr, Bağdad 1980, s. 253, 261, 274, 276, 281, 292;
- İmam Gazali, *İlim Kitabı*, çev. Harun Ünal, İstanbul 2015.
- Kaya, Mahmut, "Râzî, Ebû Bekir", *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 479-485.
- Keleş, Nevzat, "Ebû Tâhir es-Silefî'nin Seyahati Çerçevesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İlmî Atmosfer", *II. Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi (6-7 Ocak 2018)*, Gaziantep 2018, s. 1-24.
- _____, Ebû Tâhir es-Silefî'nin *Mu'cemü's-sefer* İsimli Eseri Bağlamında Azerbaycan'da İlmî Durum", *Azerbaycan Millî İlimler Akademiyasının Həqiqi Üzvü, Sovyet İttivakı Qəhrəmanı Ziya Musa Oğlu Bünayadovun Xatirəsinə Həsr Olunmuş "Müasir Şərqişünaslığın Aktüal Problemləri (Ziya Bünayadov Qıraətleri) Mövsusunda Beynəlxalq Elmi Konferans (16-17 Oktyabr 2017) Materialları*, Bakü 2018, s. 79-90.
- Köycü, Erdoğan, "Şu'be b. el-Haccâc'ın Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları*, V/8, (2016), s. 3099-3124.
- Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali H. Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2004.
- Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü'l-Takâsim)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2015.
- Nazlıgül, Habil, "Sebeb ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları (er-Rihle fi Talebil'l-Hadis)", *Hikmet Yurdu*, VI/11, (2013), s. 13-37.
- Oğuz Orhan-S. Mustafa Dadbagh, "İmam Şafii Divanında İlim", *RümeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, (2019), s. 215-223.
- Özkan, Ömer, "Tasavvufi Mesnevilerde Sıklıkla İşlenen Bir Motif: Sefer/Seyahat", *Turkish Studies*, 4/III, (2009), s. 1756-1778.
- Sandıkçı, Kemal, "Ebû'l-Vakt", *DİA*, X, İstanbul 1996, s. 346-347.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, XVI-XXI, thk. Ammar Reyhavî-Muhammed Enes el-Hasan-Kamil Muhammed el-Herrat, Dimaşk 2013.
- Söylemez, M. Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslamî İlimlere Etkisi*, Ankara 2012;
- Şeşen, Ramazan, "İbn Havkal", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 34-35.
- _____, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.
- Tirmizî, *Câmiü'l-kebir*, IV, thk. Beşşar Avvad Ma'rif, Beyrut 1996, s. 585, 414.
- Touati, Houari, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2004.
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1993.
- Yücesoy, Hayrettin, "Mihne", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, s. 26-28.

